

Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku, red. Alina Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2016, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 538 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości, t. 7)

W zbiorze *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku* pod redakcją Aliny Nowickiej-Jeżowej zamieszczone zostały artykuły stanowiące efekt badań złożonej problematyki ewolucji katolicyzmu staropolskiego w duchu reform dokonujących się w Kościele europejskim w XVI i XVII w. Przedmiotem analizy stały się związki ważnych nurtów ówczesnej myśli religijnej i filozoficznej z kulturą elit Rzeczypospolitej. Historycy i literaturoznawcy zajęli się m.in. jansenizmem, kartezyanizmem, ateizmem, duchowością ignacjańską, franciszkańską, karmelizańską oraz innych ważnych zgromadzeń zakonnych.

W zbiorze zamieszczono dwanaście artykułów, przy czym pierwszy, pióra Aliny Nowickiej-Jeżowej, należy traktować jako wstęp, choć chyba nie w klasycznym tego słowa rozumieniu. Co ważne, z uwagi na jego obszerność, zbiór zaopatrzony został w indeks nazwisk. Warto zwrócić uwagę, że opublikowane studia zostały zrecenzowane przez aż trzech wybitnych badaczy życia społecznego i duchowości Kościoła rzymskokatolickiego: Jana Kopca, Jerzego Kłoczowskiego oraz Jarosława Macieja Popławskiego.

We wstępie Alina Nowicka-Jeżowa opisała założenia zbioru, który ma w swej problematyce korespondować z publikacjami wydanymi wcześniej w serii *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą*. W tym kontekście odwołała się do trzech monografii zbiorowych poświęconych historii duszpasterstwa oraz formacji świeckich i duchownych, w tym przedstawicieli zakonów¹. Celem redagowanego przez warszawską historyk literatury zbioru jest ukazanie w porządku chronologicznym zjawisk związanych z przemianami zachodzącymi w zakresie życia konsekrowanego w okresie potrydenckim z uwzględnieniem ważnych nurtów myśli teologicznej i filozoficznej, które odegrały istotną rolę w kształtowaniu duchowości rzymskokatolickiej w tym okresie. We wstępie wymienione zostały zamieszczone w zbiorze artykuły wraz z charakterystyką ich treści. Natomiast w drugiej części wstępu opisane zostały badania poświęcone historii życia duchowego w Polsce, poczynawszy od ustaleń poczynionych przed laty przez Karola Górskiego, poprzez dokonania kręgu badaczy związanych z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim², Akademią Teologii Katolickiej — później

¹ Wszystkie z tej samej serii: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości: Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016 (t. 6); *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV-XVI w.*, red. W. Walecki, Warszawa 2017 (t. 5); *Monastycyzm XV-XVIII w. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu*, red. M.T. Gronowski OSB, P. Urbański, Warszawa 2016 (t. 4).

² Przywołani zostali pracownicy Katedry Historii Duchowości: Walerian Słomka, Jerzy Jan Misiurek, Jarosław Maciej Popławski. Wymieniono dokonania Mariana Rechowicza oraz Małgorzaty Borkowskiej i Jerzego Kłoczowskiego.

Uniwersytetem Kardynała Stefana Wyszyńskiego³, aż po przegląd współczesnych badań w tej dziedzinie prowadzonych m.in. na Uniwersytecie Wrocławskim⁴. Ta część artykułu wydaje się cenna nie tylko z uwagi na ukazanie istniejących nurtów historiograficznych, ale również syntetyczne ujęcie efektów prac.

Zbiór otwiera artykuł Mirosławy Hanusiewicz-Lavallee pt. *Wobec siedemnastowiecznych nurtów wątpienia i negacji*, poświęcony analizie nurtów refleksji filozoficznej, określanych jako ateistyczne lub po prostu wątpiące, obecnych w myśli europejskiej w epoce wczesnonowożytnej. Zwrócono uwagę na odmienność rozumienia pojęcia ateizmu w okresie poprzedzającym oświecenie. Przywołano przykłady polemik wyznaniowych, w których padały tego rodzaju oskarżenia, co wiązało się często z walką między reprezentantami różnych wyznań chrześcijańskich, niekoniecznie tylko między katolikami a protestantami. Co jednak ważniejsze, przeprowadzono analizę różnych perspektyw myślenia związanych z siedemnastowiecznym sceptycyzmem i racjonalizmem w ujęciu tak ważnych myślicieli jak np. Tommaso Campanella czy Blaise Pascal. Hanusiewicz-Lavallee słusznie podkreśliła, że według części ważnych badaczy problemu „wyraźnie ateistyczne konstrukcje myślowe lokują się dopiero w koncepcjach Paula d’Holbacha i Denisa Diderota”. Należy dodać, że w artykule ukazane zostały staropolskie nawiązania do europejskich polemik dotyczących ateizmu, przywołana została również głośna sprawa Kazimierza Łyszczyńskiego, posądzonego o ateizm i straconego w 1689 r. Zwrócono uwagę na znaczenie zaczerpniętego z literatury kontrowersyjnej ujęcia związanego z myślą jezuitką (dotyczyło to również sprawy Łyszczyńskiego), jej sceptycznym fideizmem oraz dialektyką. Podkreślono również ograniczony wpływ koncepcji arian na myśl staropolskich teologów w XVII stuleciu.

Maria Chodyko w artykule *Jansenizm w Polsce XVII w.* opisała przykłady wpływów myśli jansenistycznej i związanych z nią postaw na przedstawicieli elit społecznych Rzeczypospolitej. Słusznie zwróciła uwagę na znaczenie królowej Marii Ludwiki Gonzagi, żony dwóch polskich monarchów, na upowszechnianie idei jansenistycznych, choć chyba przesadą jest twierdzenie, że ten rys przekonania monarchini wpłynął na porażkę wspieranych przez nią planów reform Jana Kazimierza. Chodyko, dowodząc związków Marii Ludwiki z jansenizmem, odwołuje się do korespondencji z opatką klasztoru Port-Royal, matką Angeliką Arnauld d’Andilly. Wyrazem przekonania królowej, w opinii badaczki, było również sprowadzenie do Polski trzech ważnych zgromadzeń pochodzących z Francji, tj. sióstr miłosierdzia, misjonarzy lazarystów oraz wizytek. Należy podkreślić, że wpływy myśli jansenistycznej ukazane zostały w artykule również w kontekście twórczości wybitnych literatów oraz myślicieli staropolskich, stąd odwołania do twórczości Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, dzieła *Zbawienne nauki osobom do stanu duchownego* bp. Stanisława Witwickiego czy anonimowego tłumaczenia *Myśli Pascala* pochodzącego z początku XVIII w. Ukazaną adaptację koncepcji

³ Wspomniano o Hieronimie Eugeniuszu Wyczauskim.

⁴ Badania Marka Derwicha.

jansenistycznych do realiów staropolskich można traktować jako udany rekonstruks problematyki związanej z tym relatywnie mało znanym zjawiskiem.

Drugi artykuł autorstwa Chodyko (*Glosa do kartezyjanizmu w Polsce XVII w.*) poświęcony został wpływowi kartezyjanizmu na kulturę staropolską w XVII w. Wyeksponowano w nim istnienie obszernej literatury polskojęzycznej poświęconej temu problemowi i ustaleniom, z których wynika przekonanie o ograniczonej recepcji myśli Kartezjusza w Rzeczypospolitej. Autorka zwraca jednak uwagę na fakt, iż tego rodzaju wnioski dotyczą myśli jezuickiej oraz szeroko rozumianego katolicyzmu sarmackiego. W jej opinii do analizy tego rodzaju problematyki może skłaniać przyjęcie innej perspektywy, gdy, jak pisze: „umiścimy polską kulturę religijną doby baroku w kontekście europejskim, którego jest częścią, wyjaśnienie tej kwestii staje się nieodzowne” (s. 100). W dalszej części artykułu zarysowane zostały poglądy filozoficzne Kartezjusza, następnie ukazano jego wpływy w twórczości Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Chodyko zwraca uwagę na polemikę, która rozwinęła się wokół twórczości marszałka wielkiego, według części badaczy pod wpływem francuskiego myśliciela. Warszawska historyk z tego rodzaju poglądami się nie zgodziła. Inaczej odniosła się natomiast do badań pism Stanisława Witwickiego, który jej zdaniem tego rodzaju odwołania czynił. Świadczyć ma o tym m.in. eksponowanie racjonalizmu i sceptycyzmu w refleksji biskupa poznańskiego.

Za niezwykle ważny dla zbioru poświęconego staropolskiej kulturze religijnej należy uznać artykuł Anny Kapuścińskiej *Theatrum meditationis. Ignacjanizm i jezuitizm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*. Podjęcie analizy spuścizny jezuickiej wydaje się bowiem w związku z założeniami zbioru konieczne, należy jednak dodać, że rzadko można spotkać tak gruntowną i obszerną analizę niezwykle wymagającej problematyki. Na ponad stu stronach Kapuścińska przebadła funkcjonowanie modelu duchowości jezuickiej w Rzeczypospolitej, drogi jego kształtowania, rozwoju oraz przemian, w powiązaniu z kontekstem europejskim tego zjawiska. Co ważne, zwróciła uwagę na konieczność nowej interpretacji aksjologiczno-normatywnej i symbolicznej warstwy tekstów jezuickich, ich warstwy epistemologicznej oraz wpływu na myśl powstającą poza tym zgromadzeniem. Swoją analizę szczyńska badaczka rozpoczyna od problematyki związanej z jezuicką twórczością formacyjno-dewocyjną, zwracając uwagę na niedostatek badań poświęconych tekstom prymarnie medytacyjnym oraz czerpiących z nich dzieł literackich. Tymczasem akcja formacyjna jezuitów musi być traktowana jako jeden z decydujących czynników kształtujących potrydencką kulturę religijną w Rzeczypospolitej. Obszerne części artykułu poświęcone zostały transpozycjom jezuickiego wzorca medytacyjno-kontemplacyjnego oraz różnorodności związanych z nim form przekazu. Co istotne, wskazane zostały inspiracje dostarczane przez autorów Towarzystwa pochodzących z całej Europy oraz ich recepcja w Polsce. Zwrócona została uwaga na oddźwięk, z jakim spotykały się jezuickie pisma formacyjno-dewocyjne poza zgromadzeniem. Niezwykle cenną częścią artykułu jest analiza wpływu koncepcji „enargeii” i jezuickiej antropologii zmysłów

na promowane przez zakon projekty formacyjne. Znaczenie tej problematyki wynika z roli medytacyjno-kontemplacyjnej tradycji zakonu i miejsca wzroku w mnemonice jezuickiej. Trzeba dodać, że w artykule podjęte zostały również zagadnienia dotyczące modlitwy afektywnej traktowanej jako nurt twórczości formacyjno-dewocyjnej. Dużo uwagi Kapuścińska poświęciła znaczeniu twórczości pasywnej związanej z ujęciami ascetyczno-mistycznymi w dorobku autorów jezuickich, zarówno w kręgu pisarzy europejskich, jak i staropolskich. Co ważne, w posumowaniu artykułu zarysowane zostały potencjalne perspektywy badawcze tej niezwykle rozległej i złożonej problematyki.

Znacznie krótsze studium Anny Kapuścińskiej poświęcone zostało kapucyńskiej szkole pobożności. Znaczenia duchowości tego zgromadzenia franciszkańskiego dla formacji duchowej doby baroku nie trzeba podkreślać. W artykule wyeksponowane zostały procesy dokonujące się w rodzinie zakonów franciszkańskich linii obserwanckiej, które doprowadziły do wyodrębnienia nowego zgromadzenia. Przedstawiono również powstawanie struktur zakonu w Rzeczypospolitej. Wydaje się, że w kontekście opisu duchowości kapucyńskiej ta część artykułu jest zbyt obszerna, tym bardziej że przedstawiane procesy są dobrze znane badaczom i były już wielokrotnie charakteryzowane. W drugiej części artykułu ukazane zostały założenia doktrynalne, określające ramy funkcjonowania nowego zgromadzenia. Scharakteryzowana została strategia duszpasterska kapucynów oraz związane z nią zapisy w konstytucjach zakonnych, wreszcie zalecana literatura teologiczna i pisma kształtujące kierunek formacji duchowej.

Na uwagę zasługuje artykuł Piotra Urbańskiego pt. *Włoska szkoła łagodności i służby. Oratorianie (filipini)*. Zakładanym celem tekstu jest ukazanie dokonania Filipa Neriego i założonego przez niego zgromadzenia z perspektywy hermeneutyki wartości. Analizę otwiera ukazanie dorobku badawczego dotyczącego historii filipinów w Polsce oraz chronologii ich powstania i działalności w Rzeczypospolitej. W dalszej części artykułu opisane zostały podstawowe cechy duchowości oratoriańskiej oraz organizacji zgromadzenia. Urbański podkreśla nieszablonowość formacji filipinów z jej programową antysystemowością, czego wyrazem był m.in. brak ślubów zakonnych. Analizując pisma istotne dla formacji duchowej filipinów, zwraca uwagę na rolę hagiografii Filipa Neriego pióra Pietra Giacoma Bacciego przetłumaczonej na język polski przez Adama Konarzewskiego i wydanej w 1683 r., przypomina również o znaczeniu sentencji i myśli założyciela zakonu, które także zostały przetłumaczone i to kilkakrotnie. Charakteryzując specyfikę duchowości filipińskiej, eksponuje nacisk na duszpasterstwo, które miało czerpać z wzorów wykreowanych przez Neriego. Stąd podkreślanie znaczenia spowiedzi czy kaznodziejstwa. Warto dodać, że w podsumowaniu Urbański słusznie postuluje podjęcie wnikliwszych badań piśmiennictwa polskich filipinów.

Artykuł poświęcony duchowości zgromadzeń misjonarzy, lazarystów, szarytek oraz wizytek wyszedł spod pióra Bernardetty Puchalskiej-Dąbrowskiej (*Zakonne formacje francuskie – między vita contemplativa a vita activa. Zgromadzenia*

wincentyńskie i wizytki). Opisana została geneza powstania zgromadzeń/institutów związanych z duchowością św. Wincentego à Paulo. Ukazano proces formowania się tej grupy zgromadzeń oraz piśmiennictwo, które odcisnęło piętno na ich duchowości, koncentracji na pomocy słabszym, rozwoju życia duchowego ubogich oraz wykluczonych przez ówczesne społeczeństwo. Następnie scharakteryzowana została historia działalności Zgromadzenia Misji w Rzeczypospolitej począwszy od 1651 r., której kluczowym elementem było dążenie do poprawy kształcenia duchownych i związane z tym przejmowanie zarządu seminariów diecezjalnych oraz dążenie do rozbudowy posługi duszpasterskiej połączonej z pomocą charytatywną. Puchalska-Dąbrowska opisała również aktywność misyjną lazarystów, którzy rozwijali ją przede wszystkim na wsi, podkreśliła stosowanie nowych na gruncie polskim metod docierania do odbiorcy, jak na przykład tzw. małą metodę głoszenia kazań, oraz nacisk na kształtowanie życia sakramentalnego wiernych na wsi. W artykule ukazany został także proces adaptacji do warunków staropolskich zgromadzeń żeńskich wyrastających z duchowości św. Wincentego à Paulo, tj. siostr miłosierdzia potocznie nazywanych szarytkami oraz Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny czyli popularnych wizytek. Warto przypomnieć, że oba zgromadzenia pojawiły się w Rzeczypospolitej z inicjatywy królowej Marii Ludwiki, bez pomocy której trudno byłoby sobie wyobrazić ich przetrwanie. Puchalska-Dąbrowska opisała początki obu zakonów w Polsce oraz proces ich rozwoju. Ukazana została działalność charytatywna szarytek związana z pomocą najuboższym oraz włączanie się w walkę z epidemiami szalejącymi w kraju w drugiej połowie XVII w. Opisano duchowość, jak również wszechstronną działalność wizytek, przede wszystkim ich rolę w kształceniu kobiet. Ten ostatni element potraktowany został bardzo starannie, ukazano założenia teoretyczne przyświecające nauczaniu dziewcząt, organizację edukacji oraz towarzyszącą jej formację duchową.

Na uwagę zasługuje obszerny artykuł Anny Nowickiej-Struskiej poświęcony duchowości karmelitańskiej w Polsce XVII i XVIII w. W analizie lubelskiej historyk literatury ukazane zostały różnorodne aspekty funkcjonowania zgromadzeń karmelitańskich oraz literatury religijnej związanej z ich aktywnością. W pierwszej części artykułu oprócz przedstawienia początku zgromadzeń karmelitańskich i specyfiki ich duchowości opisany został stan badań nad tą problematyką w historiografii polskiej oraz dostępny zasób źródłowy. Następnie przedstawiono historię Karmelu polskiego począwszy od przybycia karmelitów bosych w 1605 r. i karmelitanek w 1612 r. Opisano sylwetki najważniejszych przedstawicieli tych zgromadzeń w Rzeczypospolitej, którzy wpłynęli na kształtowanie staropolskiej odmiany karmelitańskiej formacji duchowej, począwszy od Mikołaja od Jezusa Opackiego, Hieronima od św. Jacka (Andrzeja Cyrusa), po Andrzeja od Jezusa Brzechwy i Stefana od św. Teresy (Hieronima Kucharskiego). Co istotne, ukazane zostały również europejskie inspiracje i przekłady związane z działalnością zakonów karmelitańskich. Podkreślono szybkie upowszechnienie m.in. po polsku karmelitańskiej literatury hagiograficznej oraz pism św. Teresy z Ávila, jej listów, a także dzieł św. Jana od Krzyża. Cenna wydaje się

próba ukazania przez Nowicką-Struską aktywności piśmienniczej i intelektualnej polskiego Karmelu w kontekście jej recepcji w Europie. Autorka zwraca uwagę na rozpowszechnienie dorobku polskich karmelitów nie tylko w formie druków, ale i w obiegu rękopiśmiennym w skali międzynarodowej. O recepcji ich piśmiennictwa świadczy obecność ponad dwudziestu reprezentantów polskiego Karmelu w wydawanych w XVIII w. zbiorach pism karmelitańskich w Europie. Warto dodać, że w artykule, oprócz ukazania specyfiki dorobku karmelitów związanego z ich formacją duchową, znalazła się analiza ich dokonań na polu hagiografii. W konsekwencji analiza Nowickiej-Struskiej stanowi niezwykle cenną syntezę staropolskiej myśli karmelitańskiej.

Za bardzo ważny artykuł należy uznać studium literatury medytacyjnej powstałej w środowiskach zakonów żeńskich w XVII w. pióra Jolanty Gwioździk. Przedmiotem tej analizy stały się traktaty dedykowane konkretnym zgromadzeniom i charakterystycznej dla nich formacji, jak np. franciszkańska w przypadku klarysek i brygidek bądź mnisza związana z benedyktynkami i cysterkami. Ukazana została rola tego rodzaju tekstów w funkcjonowaniu zgromadzeń żeńskich i praktyka ich wykorzystywania. Opisano ich przekaz aksjologiczny, korespondujący zarówno z uniwersalnym modelem pobożności chrześcijańskiej, jak i wymaganiami związanymi z życiem konsekrowanym. Co istotne, opisany został proces kształtowania się nurtów tego rodzaju literatury w realiach staropolskich, wynikający z zapotrzebowania na literaturę medytacyjną. Jak zauważyła Gwioździk, autorami tego rodzaju dzieł byli głównie kierownicy duchowi współpracujący ze zgromadzeniami żeńskimi oraz osoby związane z klasztorami. Z przeprowadzonych w artykule szacunków wynika, że w XVII w. powstały 22 dzieła medytacyjne oraz 41 traktatów adresowanych do środowisk klasztorów żeńskich różnych formacji (najwięcej dla benedyktynek, łącznie 31). W XVIII w. ta liczba spadła, ale powstało łącznie 28 medytacji i 15 traktatów. Cennym elementem analizy Gwioździk jest opis zachowanych w rękopisie śladów praktyk medytacyjnych zakonnic.

Analizą duchowości Zgromadzenia Księży Marianów zajął się Wiesław Pawlak. Artykuł otwiera opis okoliczności założenia tego zakonu w 1673 r. oraz historia jego funkcjonowania aż do XX w. Historyk podkreśla niewielki wpływ marianów na kulturę religijną i społeczeństwo staropolskie, wskazuje jednak na unikalny charakter dorobku założyciela zgromadzenia, Stanisława Papczyńskiego, doceniany już w XVIII w. Przypomina, że wyrazem tego przekonania było powierzenie jego zakonowi opieki nad świątynią Opatrzności Bożej. Warto podkreślić, że Pawlak przedstawił solidne uzasadnienie swojej opinii, analizując pisma Papczyńskiego, m.in. podręcznik retoryki wydany w 1663 r., *Norma Vita* dedykowane członkom zakonu, listy, kazania oraz rozważania *Inspectio cordis*. Przeprowadzona analiza skłania lubelskiego badacza do postawienia tezy o związkach myśli Papczyńskiego z pijarami, z których się wywodził, oraz formacji karmelitańskiej, wreszcie w jakimś stopniu ze szkołą jezuicką. W konsekwencji powstała swoista synteza inspirowana różnymi szkołami życia wewnętrznego.

Zbiór zamyka artykuł Justyny Dąbkowskiej-Kujko pt. *Theatrum Stanisława Herkliusza Lubomirskiego*. Jak deklaruje Autorka, zamieszczenie w zbiorze studium poświęconego twórczości Lubomirskiego nie jest przypadkowe. Badaczka zwraca uwagę na erudycyjny rozmach pisarstwa marszałka wielkiego, podkreśla jego związki z wczesnonowożytną filozofią człowieka oraz inspiracje płynące z tradycji chrześcijańskiej. Poszukuje związków Lubomirskiego z myślą Pascala, Kartezjusza oraz innych ważnych filozofów doby baroku w Europie.

Zbiór studiów *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII w.* pod redakcją Aliny Nowickiej-Jeżowej należy uznać za niezwykle potrzebną syntezę duchowości staropolskiej. Zebrane na kartach zbioru studia przygotowali znakomici specjaliści reprezentujący różne pokolenia, koncentrujący się na badaniach historii życia społecznego Kościoła. Otrzymany efekt umożliwił zapoznanie się z wieloma nowymi ustaleniami dotyczącymi formacji zakonnej w Rzeczypospolitej oraz weryfikacją starszych ujęć. Pewne usterki można znaleźć w indeksie zbioru, w którym zdarzają się błędnie podane imiona autorów, np. toruńska historyk specjalizująca się w historii zgromadzenia misjonarzy Agnieszka Wieczorek podana została jako Anna. Jednak tego rodzaju mankamenty należy uznać za drobne potknięcia edytorskie. Trudno jest wyróżniać któryś z artykułów, choć niektóre ujęcia wydają się szczególnie ważne. Za takie bez wątpienia należy uznać studium Anny Kapuścińskiej poświęcone znaczeniu formacji jezuickiej dla staropolskiej kultury religijnej oraz specyfiki sarmackiego życia konsekrowanego i związanej z nim literatury oraz piśmiennictwa. Podobnie można ocenić artykuł Mirosławy Hanusiewicz-Lavallee, która rewiduje wiele fałszywych i uproszczonych poglądów na temat rozumienia zjawiska ateizmu w epoce wczesnonowożytnej. Wreszcie konieczne jest zwrócenie uwagi na studium Anny Nowickiej-Struskiej poświęcone duchowości karmelitańskiej, niezwykle ważnej dla religijności sarmackiej w XVII i XVIII stuleciu. W konsekwencji można uznać, że zamiar uzyskania syntetycznej refleksji poświęconej duchowości staropolskiej został w zbiorze w pełni zrealizowany.

Filip Wolański
(Wrocław)